

رسانه ها و فتاوی مراجع تقلید

رسانه آبشخوری است که انسان ها در طول شبانه روز از آن به طرق مختلف، تغذیه فکری و معنوی می کنند در این میان، رسانه های نو، از جمله رادیو، تلویزیون، سینما، اینترنت، ماهواره و پیامک یا (sms) از اهمیت ویژه ای برخوردارند. برخی از این رسانه ها که در دامن تمدن غرب هم زمان با شروع جنگ جهانی دوم متولد شده و به سرعت رشد کرده اند، در طول حیات خود تحولات اجتماعی فرهنگی بسیاری را سبب گردیده اند. امروزه رسانه های جمعی به دلیل اثرگذاری بر افکار، گرایش ها و احساسات عمومی مطرح اند و با ظهور مسئله جهانی شدن، افزون بر آنکه رسانه ها از عوامل سرعت بخشی به آن شمرده می شوند، در تبادلات بین فرهنگی نیز، موازنه فرهنگی را به نفع کشورهای صنعتی غرب به سبب برخورداری از امکانات، محصولات و فرصت های بیشتر رسانه ای تغییر می دهند. به همین دلیل، یکی از چالش های مهم کشور های جهان سوم، به کار گیری این ابزارها در فضای داخلی و جهانی است. استفاده از این ابزار برای کشورهایی که در پی حفظ استقلال و ارتقای فرهنگی خود هستند یا داعیه دار فرهنگ و اندیشه نو برای بشریت اند، اهمیت به سزایی دارد. از طرف دیگر، نقش رسانه های قدیمی در حال کم رنگ شدن است. برای مثال، روزنامه نگاران و بسیاری از مردم از طریق وبلاگ ها اطلاعات خود را برای قضاوت در اختیار دیگران قرار می دهند. از این رو، بررسی اثرگذاری رسانه در گسترش فرهنگ دینی یا غیر دینی برای نظامی همچون نظام مقدس اسلامی ایران لازم است. [1] که طبعاً باید به دور از سطحی نگری و برخوردهای عامیانه داوری شود و این قضاوت را از منظر کارشناسان دین و فقیهان متبحر و مراجع عظام تقلید، جویا شویم. باشد تا باید ها و نبایدهای رسانه را از نَوَاب عام امام زمان (عج) بگیریم و در مسیر تحقق بخشیدن به آرمان های جهانی حضرت مهدی (عج) گام کوچکی برداریم. ان شاء الله

در ابتدا باید یادآوری کنیم «مسائلی که انسان غالباً به آنها احتیاج دارد، واجب است یاد بگیرد». [2] مقام معظم رهبری در خصوص مراجعه آحاد مردم به کارشناسان مسائل دینی، چنین فرموده است:

«اظهار نظر در مسائل دینی و احکام شرعی برای کسانی که صاحب نظر نیستند، جایز نیست و بر مؤمنین واجب است در تمام احکام دینی به مراجع بزرگوار تقلید و اسلام شناسان مورد وثوق و اعتماد، مراجعه نمایند». [3]

موسیقی و رسانه

ابتدا باید در خصوص موسیقی و آثار آن توضیح داده شود و دلیل حرمت آن بیان گردد:

(وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ) [4]؛

«و برخی از مردم سخنان بیهوده را می خرند تا مردم را از روی نادانی، از راه خدا گمراه سازند».

«موسیقی» یا «موسیقیا»، واژه ای یونانی است که در فرهنگ لغت، معادل «غنا» است؛ ولی در حوزه مفاهیم دینی و اصطلاح فقه، با یکدیگر تفاوت دارند. «غنا» در اصطلاح شرعی عبارت است: از آوازی که از حنجره آدمی بیرون آید و در گلو چرخانده (چهچهه) شود و در شنونده حالت سرور و وجد ایجاد کند و مناسب مجالس لهو و

خوش گذرانی باشد. اما موسیقی به صوت و آهنگی گفته می شود که از آلات موسیقی، پدید آید. بر این اساس، نسبت بین موسیقی علمی و موسیقی فقهی، عموم و خصوص مطلق است. [5]

در قرآن چند آیه در این زمینه وجود دارد و با توجه به آیات ذیل، حرمت غنا و موسیقی لهوی به خوبی ثابت می شود: لقمان/6، فرقان/72، مؤمنون/3، حج/30، قصص/55.

«لهو» چیزی است که انسان را به خودش آن چنان مشغول کند که باعث غفلت و بازماندن از کارهای مهم تر شود و در روایات از آن به «غنا» تفسیر شده است. [6] در مورد «غنا» پیامبر اعظم (ص) می فرماید: «الْغِنَاءُ رُقِيَّةُ الزَّانَا؛ غنا نردبان زناست». [7]

در توضیح کامل تر «لهو» چنین گفته اند: سازگاری و هم نوایی آواز و آهنگ نواخته شده با مجالس فساد و خوش گذرانی است، بدین معنا که ممکن است نغمه ای طرب انگیز نباشد، ولی از نغمه هایی باشد که در مجالس فاسقان و هواپرستان رایج باشد. به این آهنگ، آهنگ لهوی می گویند و اگر از هر دو مشخصه (طرب و لهو) برخوردار باشد، به آن مطرب لهوی می گویند.

همه مراجع تقلید «لهوی» بودن را جزء و قید موسیقی حرام می دانند؛ ولی در قید «طرب انگیزی»، اختلاف نظر دارند. [8]

تشخیص موسیقی حرام و مجاز

در این مورد از مراجع تقلید چنین استفتا شده است:

ملاک و مرجع تشخیص موسیقی و غنای حرام در نظام اسلامی کیست: وزارت ارشاد، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، کارشناسان موسیقی، فقیهان، عرف مردم یا شخص؟

همه مراجع عظام در تعیین و تشخیص موسیقی حرام و جایز فرموده اند: «باید به عرف عام مراجعه کرد». [9]

حکم انواع موسیقی

در خصوص انواع موسیقی چنین استفتا شده است:

آیا میان انواع موسیقی ها از قبیل اصیل (سنتی)، کلاسیک، محلی (بومی)، پاپ و ... تفاوتی در حکم وجود دارد؟ همه مراجع فرموده اند: خیر، هیچ گونه تفاوتی میان آنها در حکم نیست و معیار حرمت استماع موسیقی، طرب انگیزی و لهوی بودن آن است. [10]

و در باره موسیقی سنتی استفتا شده است:

آیا موسیقی سنتی که میراث ملی ایران می باشد، حرام است یا خیر؟

مقام معظم رهبری در پاسخ این استفتا فرموده است: «چیزی که از نظر عرف، موسیقی لهوی مناسب با مجالس لهو و معصیت محسوب شود، به طور مطلق حرام است و در این مورد فرقی بین موسیقی ایرانی و غیر ایرانی و موسیقی سنتی و غیر آن نیست». [11]

بقیه مراجع عظام نیز موسیقی لهوی و مطرب را حرام دانسته اند. [12]

موسیقی و آهنگ های صدا و سیما

درباره پخش موسیقی مشکوک از رسانه ملی (صدا و سیما) چنین استفتا شده است:

گاهی از صدا و سیما آهنگ هایی پخش می شود که به نظر می رسد مناسب با مجالس لهو و خوش گذرانی است؛ در حالی که در نظر دیگران این چنین نیست! آیا می توانیم آنان را از گوش دادن به آن منع کنیم؟ در پاسخ این فتوا، مراجع فرموده اند: «بر شما واجب است که به آن گوش ندهید؛ ولی نهی دیگران مبتنی بر این است که آنان هم آن را موسیقی حرام بدانند». [13]

استماع نوارهای موسیقی مجاز

در خصوص شنیدن و گوش دادن به نوارهای مجاز، چنین استفتا شده است:

گوش دادن به نوارهایی که توسط وزارت ارشاد یا حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی تهیه می شود و از نظر آنان مجاز است، چه حکمی دارد؟

اکثر مراجع تقلید در پاسخ این استفتا فرموده اند: اگر مشتمل بر غنا و موسیقی لهوی باشد، حرام است.

و مقام معظم رهبری چنین مرقوم داشته اند:

«اگر فیلم ها یا نوارها به نظر مکلف عرفاً مشتمل بر غنا یا موسیقی مطرب و لهوی مناسب با مجالس لهو و گناه باشد، توزیع و عرضه آنها و همچنین دیدن و گوش دادن به آنها برای او جایز نیست و مجرد تأیید برخی از ادارات مربوطه، زمانی که مکلف در تشخیص موضوع با نظر تأیید کنندگان مخالف است، دلیل شرعی برای جواز محسوب نمی شود». [14]

عدم تأثیر موسیقی حرام

در خصوص عدم تأثیر موسیقی حرام در برخی افراد، استفتا شده است:

اگر استماع موسیقی هیچ گونه تأثیری در انسان نداشته باشد، آیا باز حرام است؟

مراجع در پاسخ فرموده اند: «اگر از نوع موسیقی حرام باشد، گوش دادن به آن جایز نیست؛ هر چند در شخص خاصی تأثیر نداشته باشد». [15]

موسیقی حرام چه نوع موسیقی است؟

درباره این موضوع از مراجع تقلید استفتا شده است:

ویژگی های موسیقی حرام (بدون کلام) کدام است: داشتن ریتم تند، ایجاد رقص در شنونده، طرب انگیزی آن و یا هیچ کدام؟

امام خمینی (ره)، حضرات آیات عظام: خامنه ای، فاضل لنکرانی و نوری همدانی: «معیار حرمت موسیقی، طرب انگیزی و لهوی بودن آن است که با مجالس گناه و خوش گذرانی و فساد، تناسب دارد».

بهجت و صافی: «استفاده از آلات موسیقی به طور مطلق حرام است».

تبریزی، سیستانی، مکارم و وحید: «معیار حرمت موسیقی، لهوی بودن آن است که با مجالس گناه، خوش گذرانی

موسیقی تحریکی چیست؟

از مراجع تقلید عظام در این خصوص چنین پرسیده شده است:

آیا زن و شوهر به جهت تمایل به یکدیگر و افزایش شهوت می توانند به موسیقی لهوی گوش فرادهند؟
مراجع: «گوش دادن به موسیقی حرام، جایز نیست و صرف افزایش تمایل به همسر، مجوز شرعی برای استماع آن محسوب نمی شود». [17]

مجالس موسیقی

درباره شرکت در مجالسی که موسیقی نواخته می شود، از مراجع تقلید چنین استفتا شده است:
در صورتی که در مجلسی، مجبور باشیم موسیقی مطرب و لهوی را تحمل کنیم، آیا باز هم مرتکب گناه شده ایم؟
مراجع تقلید: «اگر احتمال تأثیر می دهید با فراهم بودن سایر شرایط باید نهی از منکر کنید. اگر نمی پذیرند، چنانچه حضور شما در آنجا باعث استماع حرام و یا تأیید گناه گردد، مجلس را ترک کنید، مگر آنکه باعث فتنه و فساد شود. در این صورت ماندن در آن محل به مقدار ضرورت اشکال ندارد. البته در صورت امکان باید از گوش دادن به موسیقی حرام، اجتناب ورزید». [18]
شرکت در مجالس لهو و لعب جایز نیست. [19]

مجلس عروسی و پخش موسیقی

در این خصوص از مراجع تقلید استفتا شده است:

اگر به مجلس عروسی و مانند آن دعوت شدیم، ولی در آنجا موسیقی و ترانه مبتذل پخش کردند، تکلیف چیست؟
آیا باید محل را ترک کنیم؟
مراجع تقلید: «اگر احتمال تأثیر می دهید، با فراهم بودن شرایط، نهی از منکر کنید و اگر نمی پذیرند، چنانچه حضور شما باعث استماع موسیقی حرام یا تأیید گناه گردد، باید مجلس را ترک کنید، مگر آنکه عسر و حرج لازم آید». [20]

گوش دادن به موسیقی حرام، هر چند در مجالس عروسی زنان، جایز نیست. [21]

ضمناً از حکم استفاده از دف و دایره زنگی در عروسی استفتا شده است که مراجع تقلید چنین جواب داده اند:
«استفاده از آلات موسیقی برای نواختن موسیقی مطرب و لهوی جایز نیست و بین مجلس عروسی و غیر آن، تفاوتی وجود ندارد». [22]

صدای موسیقی در محل کار

در برخی از کارگاه ها یا فروشگاه های خصوصی، اکثر مواقع موسیقی مبتذل پخش می شود. در این مورد فردی چنین استفتا کرده است:

«من در مکانی کار می‌کنم که صاحب آن همیشه به نوارهای موسیقی مبتذل و حرام گوش می‌دهد و من هم مجبور به شنیدن آن هستم؛ آیا این کار برای من جایز است یا خیر؟»
مراجع فرموده اند: «اگر احتمال تأثیر می‌دهید با تحقق سایر شرایط باید او را نهی از منکر کنید و اگر نمی‌پذیرد، چنانچه مجبورید در آن مکان حضور داشته باشید، کار کردن در آنجا برای شما اشکال ندارد؛ ولی باید به موسیقی حرام گوش ندهید.» [23]

برنامه های رسانه ملی و نظر مقام معظم رهبری
در خصوص گوش دادن و تماشای برنامه های صدا و سیما، از مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای چنین استفتا کرده اند:
آیا استماع تمام برنامه های صدا و سیما از نظر شرعی مجاز است؟
معظم له در پاسخ چنین نگاشته اند:

«در برنامه های صدا و سیما ممکن است مواردی منطبق بر موازین شرعی نباشد و تشخیص موضوع بر عهده شخص شنونده است؛ اگر تشخیص دهد این موسیقی، مطرب لهوی است یا این برنامه مفسده انگیز است، نباید گوش کند و ببیند.» [24]
در سؤال دیگر پرسیده اند:

معمولاً مرسوم است که در جشنواره های هنری کشوری و منطقه ای ... از گروه های سرود آن هم با ادوات و ابزاری مانند: دوتار، شش تار، پیانو، تمبک، دایره و رقص دسته جمعی و چوب بازی استفاده می شود؛ در این رابطه حکم الله را بیان فرمایید، چنانچه اشکال شرعی دارد؟ [ضمناً] مشاهده می شود که مسائل فوق الذکر در سیمای جمهوری اسلامی پخش می گردد؛ استفاده از آن برای ما چه حکمی دارد؟
جواب: «اگر از نظر شنونده از قسم خوانندگی و نوازندگی مطرب لهوی که غالباً در مجالس لهو و گناه از آن استفاده می شود، نباشد، گوش دادن به آن اشکال ندارد، و گر نه جایز نیست و مجرد پخش از صدا و سیما حجت شرعی بر اباحه و حلیت برای شنونده نیست.» [25]

رسانه ملی و پخش موسیقی
از حضرت امام (ره) در مورد استماع آهنگ هایی که از رسانه ملی (صدا و سیما) پخش می شود، استفتا شده است و ایشان چنین پاسخ داده است:

«موسیقی مطرب جایز نیست و آهنگ های مشکوک اشکال ندارد.» [26]
مسئله دیگر، جمع آوری اعانات با استفاده از گروه های موسیقی (کنسرت موسیقی) است. اخیراً مرسوم شده است که از طریق رسانه ها به ویژه رادیو و تلویزیون و مراسم عروسی ها به وسیله هنرمندان موسیقی دان و گروه سرود دختر و پسر، برای مستمندان و افراد تحت پوشش کمیته امداد و بهزیستی و یا زلزله زدگان، با اجرای موسیقی و سرود، کمک جمع آوری می کنند. در خصوص شرعی بودن وجوه جمع آوری شده، مراجع عظام چنین پاسخ داده اند:
حضرت آیت الله مکارم: «برای کارهای خیر تنها از درآمدهای مشروع باید استفاده کرد».

حضرت آیت الله فاضل لنکرانی: «اگر مفسده داشته باشد، جایز نیست و باید توجه داشت که نوعاً بر چنین مواردی مفسده مترتب است».

حضرت آیت الله صافی: «حرام است». [27]

آموزش و ترویج موسیقی

در مورد ترویج موسیقی از مراجع تقلید چنین استفتا شده است:

«زمزمه هایی به گوش می رسد مبنی بر اینکه در مدارس کلاس موسیقی به عنوان یک درس قرار داده شود. آیا متولیان فرهنگی از نظر شرعی مجاز به چنین اقدامی هستند؟»

حضرت آیت الله خامنه ای: «آموزش موسیقی و نوازندگی به نونهالان موجب انحراف آنان و ترتب مفاسد است و جایز نیست. مسئولین فرهنگی مجاز نیستند سلیقه های شخصی خود را به اسم نشر فرهنگ و معارف در آموزش و پرورش نوجوانان به کار گیرند».

حضرت آیت الله تبریزی: «موسیقی لهوی تعلیم و تعلّم و اجرت گرفتن برای آن حرام است و اینها از مظاهر فساد است که به خاطر مسامحه بعضی از متصدیان شروع شده است».

حضرت آیت الله صافی: «موسیقی و ترویج و تأسیس مراکز برای تعلیم آن هم حرام است».

حضرت آیت الله بهجت: «موسیقی مطرب، شنیدن آن و تعلیم و تعلم آن و تعاون آن حرام است». [28]

خرید و فروش نوارها و تصاویر مبتذل

در دوران مدرنیته، دیگر نیازی به خرید و فروش و قاچاق نوارها و تصاویر مبتذل و تکثیر و توزیع آنها نیست؛ بلکه بر بال امواج، این امکان فراهم شده است که از طریق اینترنت، ماهواره، گوشی های همراه و فاکس تبادل شود و از طریق حساب الکترونیکی وجه آن در سراسر دنیا اخذ و یا به حساب ارسال کننده واریز شود.

حکم شرعی خرید و فروش و تکثیر و توزیع نوار کاست، سی. دی، دی.وی.دی و عکس های مستهجن و مبتذل به شرح ذیل استفتا شده است:

خرید و فروش و توزیع و تکثیر نوارهای ترانه از خوانندگان طاغوتی و عکس های مبتذل و مستهجن چه صورت دارد و آیا پولی که از این راه کسب می شود، چگونه است؟

حضرت آیت الله بهجت: «جایز نیست و درآمد آن اشکال دارد».

حضرت آیت الله سیستانی: «حرام است».

حضرت آیت الله مکارم: «تمام اینها حرام است».

حضرت آیت الله صافی: «جایز نیست و محرمات خدا همیشه حرام است، چه در دوره طاغوت باشد یا نباشد».

حضرت آیت الله فاضل: «حرام است».

حضرت آیت الله تبریزی: «خرید و فروش موارد مذکور جایز نیست و پولی که از راه کسب چیزی که منحصرأ موجب فساد در جامعه است، به دست می آید، حلال نیست». [29]

خانم ها و تماشای فیلم های ورزشی

در مورد نظر کردن خانم ها به فیلم های ورزشی، چنین استفتا شده است:

«نظر کردن خانم ها به فیلم های ورزشی که از سیمای جمهوری اسلامی ایران پخش می شود، به ویژه ورزش کشتی و شنا که اکثر بدن مردان نمایان است، چگونه است؟»

حضرت آیت الله بهجت: «اگر مفسده دارد یا مستلزم ربه است، باید اجتناب شود».

حضرت آیت الله صافی: «جایز نیست».

حضرت آیت الله فاضل: بهتر آن است که در صورت نداشتن قصد ربه و شهوت نیز اجتناب نمایند».

حضرت آیت الله مکارم: «چنانچه موجب فساد و انحراف باشد، جایز نیست».[30]

تماشای ورزش بانوان

پرسش: از نظر شرعی حکم ورزش های بانوان از قبیل دوچرخه سواری، اسب سواری، قایقرانی، دومیدانی در اماکن و معابر عمومی را بیان فرمایید. در ضمن، تماشای این گونه برنامه ها از تلویزیون و سینما چه حکمی دارد؟

جواب: «ورزش بانوان در معابر عمومی جایز نیست و تماشای این گونه برنامه ها با قصد التذاذ جنسی، حرام است».[31]

رد و بدل کردن سخنان محرک

با رایج شدن وسایل ارتباط جمعی مانند تلفن همراه (موبایل) و ارسال پیام کوتاه SMS یا ایمیل از طریق اینترنت، رد و بدل کردن کلمات و سخنان محرک از سوی دختران و پسران نامحرم، زمینه های گناه را برای آنان فراهم ساخته است. از طرف دیگر، در فیلم ها، سخنان عاشقانه که زن و شوهر به یکدیگر می گویند؛ مانند: عزیزم، قربانت برم، دوستت دارم... رد و بدل کردن این کلمات و به کار بردن این واژه ها و بازی در این فیلم ها و نمایش ها، و خرید و فروش آنها که غالباً تحریک کننده است و با ارائه الگوهای غیر اسلامی و ضد اخلاقی همراه است، چه صورت دارد؟

مقام معظم رهبری: «اگر مفسده داشته باشد یا موجب ارتکاب حرام شود، جایز نیست».

حضرت آیت الله بهجت: «در مفروض سؤال جایز نیست».

حضرت آیت الله مکارم: «هر گاه منشأ مفاسدی گردد، جایز نیست».

حضرت آیت الله صافی: «جایز نیست و حرام است».

حضرت آیت الله سیستانی: «رد و بدل کردن کلمات تحریک کننده بین زن و مرد نامحرم جایز نیست».

حضرت آیت الله تبریزی: «بازی کردن زن و مرد در فیلم های مزبور، حرام است و ترویج آن فیلم ها و خرید و فروش و پخش آن حرام است. قال الله تبارک و تعالی: (إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ)».[32]

خرید و فروش تصاویر محرک

در خصوص خرید و فروش تصاویر محرک چه از طریق اینترنت، رایانه، و فروشگاه ها و فروشندگان، از مراجع عظام تقلید سؤال شده است و آنها در پاسخ چنین فرموده اند:

آیت الله خامنه ای: «با فرض اینکه توزیع عکس ها موجب مفسده است، حرام است».

آیت الله سیستانی: «اگر تحریک کننده و مفسده انگیز باشد، تولید و فروش آنها جایز نیست».

آیت الله تبریزی: «کاری که موجب ترویج فساد در مجتمع باشد، جایز نیست و اجازه دادن شخص یا اداره ای، تأثیری در این حکم ندارد».

آیت الله بهجت: «اگر از موارد محرمه باشد، حکم شرعی تغییر نمی کند». [33]

پی نوشت ها :

1 . با استفاده از مقاله فرهنگ، رسانه و فرایند سکولاریزاسیون، آقای محمد سلیمی، ص 230

2 . رساله مراجع عظام تقلید.

3 . مسائل جدید از دیدگاه علما و مراجع تقلید، تهیه و تنظیم: سید محسن محمودی، ج 4، ص 3.

4 . لقمان/6.

5 . المکاسب المحرمه، امام خمینی (ره)، ج 1، ص 224 و 198؛ الموسیقی، علی الحسینی، ص 16 و 17.

6 . وسائل الشیعه، ج 12، باب 99.

7 . بحارالانوار، ج 76، باب 99، باب الغناء.

8 . آیات عظام: سیستانی، وحید، مکارم، تبریزی، موسیقی لهوی را حرام می دانند اگر چه طرب انگیز نباشد.

9 . استفتائات، آیت الله مکارم، ج 2، سؤال 659؛ اجوبة الاستفتائات، آیت الله خامنه ای، سؤال 1154 و 1127؛

منهاج الصالحین، آیت الله سیستانی، ج 2، مسئله 20؛ جامع المسائل، آیت الله فاضل، ج 1، سؤال 996، جامع

الاحکام، آیت الله صافی، ج 1، سؤال 994 و 1020 و 1018.

10 . پرسش و پاسخ های دانشجویی، سید مجتبی حسینی، شماره 16، ص 175، چاپ هفتم.

11 . اجوبة الاستفتائات، ج 2، ص 25.

12 . مسائل جدید از دیدگاه علما و مراجع تقلید، ج 3، ص 95.

13 . رساله دانشجویی، سید مجتبی حسینی، ص 187.

14 . اجوبة الاستفتائات، ج 2، ص 42.

15 . رساله دانشجویی، ص 171، احکام موسیقی، پرسش 244.

16 . همان، 173 و 172.

17 . همان، 173.

18 . همان، ص 173 و 174.

19 . همان، ص 57.

20 . همان، ص 177.

21 . همان، ص 176.

22 . همان.

- 23 . همان، ص 178 و 179.
- 24 . مسائل جدید، ج 1، ص 62.
- 25 . همان، ص 61.
- 26 . همان، ص 65.
- 27 . همان، ج 3، ص 91 و 92.
- 28 . همان، ج 1، ص 59 و 60.
- 29 . همان، ص 199 و 200.
- 30 . همان، ص 131 و 132.
- 31 . احکام تربیتی ورزش بانوان، اعظم سپهری یگانه، ص 71.
- 32 . مسائل جدید، ج 2، ص 33 و 34.
- 33 . همان، ص 29 و 30.